

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.79>

РЕСТИТУЦІЙНО-КОМПЕНСАЦІЙНІ ЗАХОДИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Козаченко О.В.,

доктор юридичних наук, професор,
в.о. директора Миколаївського навчально-наукового інституту права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-8412-8639

Мусиченко О.М.,

доктор філософії (PhD), доцент,
в.о. завідувача кафедри кримінального права
та інших кримінально-правових дисциплін
Миколаївського навчально-наукового інституту права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0001-6171-710X

Козаченко О.В., Мусиченко О.М. Реституційно-компенсаційні заходи в кримінальному праві.

У даній статті доводиться необхідність нормативного закріплення реституційно-компенсаційних заходів в кримінальному законі України. Автори аналізують міжнародні нормативні акти, зокрема Декларацію ООН основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, 1985; Європейську конвенцію з відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів, 1983; Рекомендацію R (85) 11 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам стосовно положення потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу, 1985; Рекомендацію Rec (2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів, 2006, в яких встановлено певні обов'язки держав щодо закріплення в національних законах реституції та відшкодування шкоди. У статті визначено недостатність законодавчого закріплення відшкодування (компенсації) шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, в кримінальному процесуальному та цивільному законодавстві України.

В роботі аналізуються історичні нормативно-правові акти, які діяли на території нашої держави, в яких передбачалися заходи, спрямовані на забезпечення інтересів потерпілих від кримінальних правопорушень, доводиться, що з входженням до російської імперії позитивні надбання в кримінальному праві, які були пов'язані з намаганням закріпити на законодавчому рівні реституційно-компенсаційні заходи, були втрачені. Водночас на прикладі кримінального закону Польщі доводиться, що держави, які мали спільну з нашою історію та однакові ви-токи формування законодавства, продовжили

традиції нормотворення в заданому кримінально-правовому напрямку і тому в систему кримінально-правових заходів Польщі входять заходи компенсаційного характеру.

В роботі приділено увагу аналізу положень проекту Кримінального кодексу України, які регламентують реституцію і компенсацію, визначено певні недоліки і запропоновано деякі шляхи їх вирішення.

Ключові слова: кримінально-правові заходи, реституція, компенсація, способи відшкодування шкоди в кримінальному провадженні, історичні нормативно-правові акти, проект Кримінального кодексу України.

Kozachenko O., Musychenko O. Restitution and compensatory measures in criminal law.

This article argues for the need to enshrine restorative and compensatory measures in the criminal law of Ukraine. The authors analyze international normative acts, in particular the UN Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, 1985; the European Convention on the Compensation of Victims of Violent Crimes, 1983; Recommendation R (85) 11 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to Member States on the position of the victim in criminal law and criminal procedure, 1985; Recommendation Rec (2006) 8 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to Member States on assistance to victims of crime, 2006, which establishes certain obligations of States to enshrine restitution and compensation in national laws. The article identifies the insufficiency of legislative consolidation of restitution (compensation) for damage caused by a criminal offense in the criminal procedure and civil legislation of Ukraine.

The article analyzes the historical legal acts in force in our country which provided for measures aimed at ensuring the interests of victims of criminal offenses, and proves that with the accession to the Russian Empire, the positive achievements in criminal law related to the attempts to enshrine restitution and compensation measures at the legislative level were lost. At the same time, the author uses the example of the criminal law of Poland to prove that the States which had a common history with ours and the same origins of legislation formation continued the traditions of rule-making in a given criminal law area, and therefore the system of criminal law measures in Poland includes measures of a compensatory nature.

The article focuses on the analysis of the provisions of the draft Criminal Code of Ukraine regulating restitution and compensation, identifies certain shortcomings and suggests some ways to address them.

Keywords: criminal legal measures, restitution, compensation, methods of compensation for damage in criminal proceedings, historical legal acts, draft Criminal Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Чинний Кримінальний кодекс України (далі – КК України) передбачає систему кримінально-правових заходів, яка орієнтована перш за все на забезпечення інтересів держави, тому в ньому не знайшли відображення заходи, що спрямовані на відновлення прав та інтересів потерпілої особи, якій кримінально-протиправним діянням заподіяна шкода. Водночас в умовах реформування кримінального законодавства, а також задля виконання міжнародних зобов'язань України нормативна система кримінально-правових заходів потребує оновлення і розширення, в тому числі за рахунок заходів, спрямованих на реституцію та компенсацію.

На сьогодні дана тематика набула ще більшої актуальності, оскільки в проєкті КК України представниками робочої групи з розвитку кримінального права закріплено в розділі 3.7 «Реституція та компенсація» кримінально-правові заходи, які орієнтовані на забезпечення інтересів потерпілих від кримінальних правопорушень.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика, пов'язана з реституційно-компенсаційними заходами в кримінальному праві, піднімалася в наукових працях таких відомих українських дослідників як В. Васильєв, М. В. Юник, І. Горбачова, О. Дудоров, Є. Письменський, М. Хавронюк та ін.

Мета дослідження. Мета даної роботи – проаналізувати чинні норми, які містяться в матеріальному та процесуальному праві, спрямовані на забезпечення інтересів потерпілих,

довести необхідність законодавчого закріплення реституційно-компенсаційних заходів в кримінальному праві, виходячи з генезису формування подібних встановлень за законодавством, що діяло на території нашої держави, та з міжнародно-правових зобов'язань, які закріплені в міжнародно-правових актах, що регулюють питання прав жертв кримінальних правопорушень, зокрема права на реституцію та компенсацію заподіяної шкоди безпосередньо потерпілому чи його близьким, а також проаналізувати розділ 3.7 проєкту КК України.

Виклад основного матеріалу. Наша держава на цей час має низку зобов'язань щодо забезпечення права людини на відновлення її порушених прав в цілому (ст. 8 Загальної декларації прав людини 1948 р, ст. 41 Європейської конвенції з прав людини 1950 р.) та забезпечення прав жертв кримінальних правопорушень, які впливають зі специфічних міжнародних актів (Європейська конвенція про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів від 1983 р. [3], Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою ООН від 29 листопада 1985 р. [2], Рекомендація R (85) Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно положення потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу 1985 р. [14], Рекомендація Rec (2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів 2006 р. [15], Директива Європейського парламенту щодо мінімальних стандартів забезпечення прав жертв злочинів від 25 жовтня 2012 р. [23]). В даних нормативних актах глобального та регіонального рівня визначається поняття «жертва злочину (кримінального правопорушення)», обсяг якого є ширшим, і включає не лише безпосередньо особу, якій кримінальним правопорушенням завдано «шкоду, включно з тілесними ушкодженнями або моральною шкодою, емоційними стражданнями, матеріальною шкодою чи істотним обмеженням прав у результаті дії або бездіяльності, що порушують діюче національне кримінальне законодавство держав-учасниць» [2, ст. 1], але в належних випадках термін «потерпілий» («жертва») також охоплює найближчих родичів, членів сім'ї або утриманців безпосередньо постраждалої особи [2, ст. 2; 3, п. б ст. 2; 15, ст. 1]; визначено, що реституцію повинні надавати правопорушники або треті сторони, які несуть відповідальність за їх поведінку, при тому реституція повинна включати повернення власності або виплату за заподіяну шкоду, відшкодування витрат, понесених внаслідок віктимізації, надання послуг та відновлення прав [2, ст. 8], крім того, у разі заподіяння серйозних збитків навколишньому середовищу реституція повинна

включати відновлення довкілля та інфраструктури, заміну майна громади та відшкодування витрат, пов'язаних із переселенням [2, ст. 10]. Держави, відповідно до ст. 12 Декларації, у випадках, коли компенсацію неможливо отримати в повному обсязі від правопорушника або з інших джерел, повинні вживати заходів щодо надання фінансової компенсації: по-перше, особам, які внаслідок тяжких злочинів отримали значні тілесні ушкодження або суттєво підірвали своє фізичне чи психічне здоров'я, по-друге, сім'ям, зокрема утриманцям осіб, які померли або стали фізично чи психічно недієздатними внаслідок такої віктимізації [2], відповідно до ст. 8, 9 Рекомендації Ради Європи 2006 р. державна компенсація має призначатися в тій мірі, в якій спричинена шкода не покривається з інших джерел [15].

Важливим є закріплення в даних міжнародних актах обов'язків держави встановити в законодавстві відповідні заходи, спрямовані на реституцію і компенсацію. Зокрема, відповідно до ст. 9 згадуваної Декларації ООН урядам слід розглянути можливість включення реституції у свою практику, положення та закони як один із заходів покарання у кримінальних справах на додаток до інших кримінальних санкцій [2], в ст. 11 рекомендації R (85) 11 Комітету міністрів Ради Європи визначено наступне положення: «В законодавстві треба передбачити положення, згідно з яким компенсація може встановлюватися або як кримінальна санкція, або як захід, що замінює кримінальну санкцію чи може призначатися на додаток до кримінальної санкції» [14], при тому «якщо компенсація призначається як кримінальна санкція, вона має виконуватись аналогічно виконанню штрафів і мати переважну силу перед іншими фінансовими санкціями, які застосовуються до правопорушника [14, ст. 14].

Отже, міжнародні глобальні та європейські регіональні акти однозначно покладають на держави обов'язок передбачити в законодавстві реституцію та компенсацію саме у формі кримінально-правових заходів, які забезпечуватимуть інтереси потерпілих (в широкому розумінні цього поняття) від кримінальних правопорушень. Проте в Україні саме в кримінальному законі допоки дані види заходів нормативно не визначені.

Однак, сьогодні не можна категорично стверджувати, що інтереси потерпілого від вчинення кримінального правопорушення чи об'єктивно протиправного діяння не задовольняються в нашій країні. Але мова йде про можливість такого задоволення в межах кримінального провадження. Так, з аналізу ст. 127 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) випливає, що в межах кримінального

провадження може мати місце три способи відшкодування (компенсації) шкоди: 1) добровільне відшкодування, оскільки підозрюваний, обвинувачений та за його згодою інша особа має право на будь-якій стадії кримінального процесу відшкодувати шкоду, завдану кримінальним правопорушенням не тільки потерпілому, а й територіальній громаді, державі; 2) шкода, завдана кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням може бути примусово стягнута за судовим рішенням внаслідок розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні; 3) шкода, завдана кримінальним правопорушенням може бути компенсована за рахунок Державного бюджету України у випадках, передбачених галузевим законодавством [9].

У кримінальному ж законі передбачені лише наслідки кримінально-правового характеру в разі добровільного відшкодування шкоди для особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Крім того, встановлений обов'язок для юридичної особи при застосуванні заходів кримінально-правового характеру відшкодувати нанесені збитки та шкоду в повному обсязі, а також розмір неправомірної вигоди, яка отримана або могла бути отримана юридичною особою (ч. 2 ст. 96-6 КК України), водночас такого обов'язку як окремого заходу не передбачено для фізичної особи, яка винна у вчиненні кримінального правопорушення, крім неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків (п. 4 ч. 2 ст. 105 КК України). Останній є одним з різновидів примусових заходів виховного характеру.

Перший згадуваний спосіб відшкодування шкоди за кримінальним процесуальним правом – добровільне відшкодування – має позитивні наслідки як для потерпілого, так і власне для особи підозрюваного/обвинуваченого. Саме усвідомлення останнім цих наслідків і стимулює його відшкодувати (компенсувати) шкоду, оскільки добровільне відшкодування є підставами для пом'якшення заходів кримінально-правового характеру або взагалі для відмови від них. Так, відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди є однією з умов звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України), у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК України), передумовою спеціального виду звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 286 КК України; добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди є обставиною, що в обов'язковому порядку пом'якшує покарання (п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України), і разом з тим може бути однією з кількох пом'якшувачих обставин,

що є необхідною передумовою призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК України), або обов'язковою передумовою для застосування судом положення про зниження меж санкції статті Особливої частини КК України до двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання (ст. 69-1 КК України). Водночас добровільне відшкодування шкоди хоча й має позитивні наслідки для потерпілого, є не достатнім правовим наслідком для відновлення стану, який передував вчиненню кримінального правопорушення, тому що залежить від волі самого правопорушника.

Другий спосіб відшкодування шкоди – цивільний позов – також є досить позитивним інструментом, водночас залежить від активності учасників в межах кримінального провадження.

Стосовно третього способу відшкодування (компенсації) шкоди, нормативно визначеного в КПК України, можна сказати про його поки ще практичну нереалізованість. Мова йде передусім про застосування ст. 1177 Цивільного кодексу України, відповідно до якої шкода, завдана фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, відшкодовується відповідно до закону, компенсується потерпілому за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених законом та ст. 1207 цього ж кодексу, відповідно до якої шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок кримінального правопорушення, відшкодовується державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, або якщо вона є неплатоспроможною, а умови і порядок її відшкодування також встановлюється законом [22]. Виходячи з цих положень, зауважимо, що реалізація даних норм передбачає прийняття відповідного іншого законодавства. Стосовно даного питання слід згадати досить цікавий науковий висновок щодо відшкодування (компенсації) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення (стаття 1177 ЦК), за зверненням секретаря Пленуму Верховного Суду Д. Лупеника від 28.07.2021 № 451/0/26-21 у справі № 757/59501/19-ц [11], у якому дана оцінка питання: чи можливо у разі відсутності відповідного закону про випадки та порядок компенсації державою такої шкоди подолання зазначеної прогалини у законодавстві шляхом застосування аналогії закону чи аналогії права? Відповідно до звернення, член Науково-консультативної ради при Верховному Суді, кандидат юридичних наук Беляневич В.Е. зазначив наступне: «немає підстав стверджувати про існування прогалини в нормативно-правовому регулюванні відносин щодо відшкодування державою шкоди, завданої потерпілому кримінальним правопорушенням, а

отже й про застосування аналогії. Йдеться лише про намір законодавця встановлювати законом випадки, коли держава компенсує потерпілому шкоду, завдану йому кримінальним правопорушенням. За загальним правилом держава *не бере* на себе обов'язок відшкодувати шкоду, заподіяну кримінальним правопорушенням. За відсутності відповідного закону про *випадки компенсації* державою шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, вирішення цієї справи на підставі частини другої статті 1177 ЦК України неможливо, в тому числі й із застосуванням аналогії. Відсутність відповідного закону *про порядок компенсації* державою такої шкоди не унеможливує розгляду справи за позовом потерпілого» [11]. Отже, це ще раз підтверджує тезу про неможливість практичної реалізації даного способу, доки не буде прийнято закон, в якому визначатимуться випадки і підстави компенсації державою шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

На наш погляд, оскільки для реалізації своїх основних завдань кримінальний закон повинен визначати перелік суспільно небезпечних діянь, які є кримінальними правопорушеннями, і наслідки його вчинення у вигляді встановлення кола кримінально-правових заходів, які дозволяють вести мову про досягнення соціальної справедливості, реституційно-компенсаційні кримінально-правові заходи повинні бути нормативно визначені саме в кримінальному законі, а процесуальна галузь лише встановлює порядок застосування даних заходів.

Слід згадати, що в історичних нормативно-правових актах, які діяли на території нашої держави, здавна йшла мова про ті заходи компенсаційного, реституційного характеру, які забезпечували інтереси потерпілого, а не лише державні інтереси. Згадаймо, наприклад, що в Руській Правді, яка була основним джерелом права, були закріплені положення, згідно з якими, наприклад, «якщо хтось вдарить мечем, вийнявши його, або руків'ям, тоді сплачує 12 гривень збитків за кривду (образу); коли вдарить руку і вона відпаде чи усохне, то платить половину віри 20 гривень [князівському суду], а тому, хто постраждав, – 10 гривень [13].

У судбнику короля Казимира IV 1468 року, який вважають першим кодексом кримінального права (як матеріального, так і процесуального), вказувалося: «З. А у кого буде вкрадено, і що суддя присудить, то спочатку заплатити потерпілому, а потім господар татя того вину свою бере» [5, с. 49]. На думку дослідників, дана стаття є доповненням і уточненням ст. 12 привілею 1447 р., яка надавала право стягнення судових штрафів-вин на користь феодалів-землевласників [5, с. 65]. Однак, вимоги практики застосування цього привілею внесли свої корек-

тиви. Оскільки за литовсько-руським правом викрадена річ конфісковувалася на користь суду, а потерпілий отримував її грошовий еквівалент, то могли виникати ситуації, коли майна злодія не вистачало для компенсації потерпілому, тому необхідно було впорядкувати черговість отримання платні з майна злочинця. Тому вказана стаття закріплює давню мету покарання, знану ще Руській правді: матеріальне задоволення інтересів потерпілого, тому він перший отримує сплату відповідно до вказаної норми.

У Литовських статутах знайшов продовження вже знаний в Руській правді захід компенсаційного характеру – головщина, тобто сплата за вбивство на користь родичам, сума якої залежала від соціального стану потерпілого (розділ 11 «Про головщини людей путних, селян і паробків») [19, с. 281–284]. Відомі й інші реституційно-компенсаційні заходи. Наприклад, при доведеному зґвалтуванні насильник за арт. 8 II Литовських статутів має бути страчений, а з його маєтку належить виплатити відшкодування згідно зі станом, до якого буде належати [18, с. 375].

Показовим прикладом є положення, передбачені в «Правах, за якими судиться малоросійський народ 1743 року», який хоч і не набув законної сили через те, що на час завершення роботи над ними Україна втратила рештки автономії і на неї поширилося російське законодавство, однак даний документ є автентичний, його використовували довгий час і як підручник з українського права, і як своєрідний коментар до Литовських статутів. Відповідно до нього встановлювалося загальне правило, наприклад, при вчиненні кожного гвалту чи насилля «ображеному має бути сплачено 12 рублів» (п. 1 арт. 1 глави 10) [12, с. 349]. Крім того, цим же артикулом (п.2) визначено, що у випадку вбивства при нападі на будинок має бути сплачено спадкоємцям «платіж за голову відповідно до звання вбитого», а також, якщо були заподіяні збитки, сплачено має бути їх подвійний розмір [12, с. 349]. Крім платежу «за голову» передбачалося і платіж «за рани» (п. 2 арт. 9) [12, с. 355] з маєтків винного або одного з них; при розбої передбачалося, крім смертної кари, а з маєтків розбійників мала бути виплачена нагорода обраним (п. 1 арт. 20) [12, с. 363].

Таким чином, автентичні нормативно-правові акти, які формувалися разом зі становленням нашої державності, вказували, що вони враховували інтереси будь-якої людини, як тієї, яка безпосередньо потерпіла від кримінального правопорушення, так і родичів загиблої людини. На противагу цьому, ті акти, які діяли в російській імперії, відзначалися перевагою етатистських інтересів.

Не зважаючи на те, що дослідники доводили той факт, що Литовські статuti є одним з досить важливих джерел Соборного уложення 1649 р. – першої в історії російської державності спроби створити збір всіх діючих правових норм [17], в цьому акті не знайшли відображення заходи, які були б спрямовані на забезпечення інтересів потерпілих.

Однак, в Уложенні про покарання кримінальні і виправні, яке можна вважати першим Кримінальним кодексом в його сучасному розумінні, який діяв на території нашої держави, містився розділ «Про винагороду за збитки, шкоду і образи», відповідно до якого, крім покарання, було передбачено відшкодування винним або його спадкоємцем з майна, одержаного в спадок від винного [21, с. 21-22] збитків, шкоди, образ, завданих кримінальним правопорушенням. Як один з негативних прикладів, можна вказати також ст. 45 Уложення, в якій зазначалося, що якщо не визначено, в яке відомство чи місце мають бути передані грошові стягнення, із сум, які стягуються відповідно до положень Уложення, складається капітал для утримання або облаштування нових місць ув'язнення [21], тобто замість створення спеціальних фондів для забезпечення інтересів потерпілих (які вже мали місце в європейських країнах), кошти винних використовувалися для облаштування місць ув'язнень.

На противагу вказаним «зачаткам» – заходам компенсаційного характеру, для радянського кримінального права цей інститут не був властивий. Отримати компенсацію за моральні та (або) фізичні страждання було складно, це було пов'язано з практикою, що склалася у судів, які розглядали кримінальні справи. Наприклад, в одній з ухвал у кримінальній справі № 32628 від 17 січня 1917 р., містилося таке визначення: «Поняття грошового відшкодування моральної шкоди чуже радянській правосвідомості». Не містив заходів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди, і КК УРСР 1960 року.

Таким чином, історичний екскурс показує, що з входженням до російської імперії ті позитивні надбання в кримінальному праві, які були пов'язані з намаганням закріпити на законодавчому рівні кримінально-правові заходи, спрямовані на забезпечення інтересів потерпілих, нами були втрачені. Водночас держави, які мали спільну з нашою історію, однакові витoki формування законодавства, продовжили традиції нормотворення і в кримінально-правовому напрямку. Тому якщо розглянути систему кримінально-правових заходів за кримінальним законом Польщі, бачимо суттєву різницю, зокрема і щодо нормативно визначених реституційно-компенсаційних заходів.

Так, в КК Республіки Польща в розділі Va «Конфіскація та компенсаційні заходи» оремо в

ст. 46 визначено обов'язок відшкодування шкоди чи заподіяних збитків (*Obowiązek naprawienia wyrządzonej szkody lub zadośćuczynienia za doznana krzywdę*) [24]. Таке відшкодування може бути повним або частковим, при тому це не перешкоджає розгляду незадоволеної частини позову в межах цивільного судочинства. У разі, якщо обов'язок відшкодування шкоди є суттєво складним, суд може замість такого зобов'язання присудити компенсацію потерпілій стороні до 200 000 злотих, а в разі її смерті шкода відшкодовується найближчим родичам, життєве становище яких внаслідок смерті потерпілого значно погіршилося. Якщо таких осіб виявлено більше ніж одну, збитки присуджуються кожній з них.

Крім обов'язку відшкодування шкоди, окремим різновидом компенсаційних заходів за КК Польщі є внесок до фондів (ст. 47): якщо винного засуджено за умисний злочин проти життя чи здоров'я або за інший умисний злочин, що спричинив смерть людини, тяжке ушкодження здоров'я, порушення функцій органу чи розлад здоров'я, суд може постановити компенсацію до Фонду допомоги потерпілим і постпенітенціарної допомоги; якщо ж у злочині проти навколишнього середовища – компенсацію до Національного фонду охорони навколишнього середовища та водного господарства (§1-2). Крім того, у §3 вказано, що в разі засудження за специфічні злочини, зазначені у ст. 173, ст. 174, ст. 177 (злочини проти безпеки руху) або у ст. 355 (Ненавмисне спричинення ДТП військовослужбовцем), якщо винний перебував у стані сп'яніння чи під впливом наркотичного засобу або втік з місця події, суд присуджує відшкодування шкоди потерпілому, а в разі його смерті – найближчому родичу. Якщо таких осіб виявлено більше ніж одну, збитки відшкодовуються кожній з них. Якщо встановити таку особу неможливо, суд призначає компенсацію до Фонду допомоги потерпілим та постпенітенціарної допомоги. Суд присуджує компенсацію в розмірі не менше 10 000 злотих. При цьому вказане положення §3 не застосовується, якщо суд наклав зобов'язання відшкодувати шкоду, заподіяну злочинцем, або відшкодувати завдану шкоду на суму, що перевищує 10 000 злотих [24]. Тобто останній є компенсаційним заходом спеціального характеру, який додатково враховує інтереси потерпілого від ДТП чи їх родичів, якщо ті внаслідок його смерті залишилися в скрутному становищі.

На наш погляд, вказані заходи, які не лише пов'язані з безпосереднім відшкодуванням (компенсацією) шкоди потерпілим, але й передбачають поповнення спеціальних фондів соціального спрямування, максимально враховують інтереси не лише жертв кримінального правопорушення, а й суспільних інтересів в цілому.

Крім зазначених окремо визначених компенсаційних правових заходів, які застосовують за рішенням суду, добровільне відшкодування шкоди за КК Польщі враховується при застосуванні заохочувальних заходів. Наприклад, надзвичайне пом'якшення покарання (йдеться про випадки, коли найнижче покарання за злочин було б непропорційно суворим) застосовується, якщо, наприклад, потерпілий примирився з винним, шкоду відновлено або є домовленість про спосіб відшкодування шкоди; коли він докладав зусиль для усунення шкоди або для запобігання їй (п. 1-2 §2 ст. 60). А відмова від призначення покарання (ст. 59), можлива, якщо суд одночасно призначить інший кримінально-правовий захід, конфіскацію або компенсаційний захід і визначені цілі покарання будуть досягнуті.

Крім того, ст. 72 КК Польщі визначено перелік обов'язків засудженого (*Obowiązki skazanego*), які покладаються судом у разі призупинення виконання вироку або можуть покладатися при призначенні кримінальних заходів, а не покарання. Серед низки інших обов'язків – обов'язок вибачення перед постраждалою стороною, що також можна віднести до заходів реституції.

Отже, на прикладі кримінального закону Польщі бачимо, що нормативно визначені компенсаційно-реституційні заходи, здебільшого примусового характеру, є окремим видом кримінально-правових заходів, застосування яких дозволяє забезпечити інтереси потерпілих від кримінальних правопорушень як ситуаційно, так і в перспективі – за рахунок внесення сум компенсації до спеціальних фондів. До речі, про створення таких фондів йдеться в Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою: «Слід сприяти створенню, зміцненню та розширенню національних фондів для надання компенсації жертвам. При необхідності з цією метою можуть створюватися й інші фонди, у тому числі в тих випадках, коли держава, громадянином якої жертва є, не в змозі відшкодувати жертві завдану їй шкоду» [2, ст. 13]. Про такі фонди згадувалося і в спеціальній юридичній літературі [1, с. 164–172].

Робоча група з розвитку кримінального права в чіткій системі кримінально-правових заходів (засобів – у проєкті КК України) в розділі 3.7 книги третьої «Про кримінально-правові засоби та їх застосування» визначила два засоби – реституцію та компенсацію, які спрямовані на забезпечення інтересів потерпілого, територіальної громади, держави. Реституцію і компенсацію разом з такими засобами як покарання, пробація, засоби безпеки, конфіскація майна чи вилучення речі розробники проєкту віднесли до засобів кримінальної відповідальності, які підлягають застосуванню до особи, засудженої за вчинення кримінального правопорушення

[8]. Разом із тим, з аналізу статті 3.7.1 проєкту бачимо, що реституція і компенсація застосовується до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення або *інше передбачене кримінальним законом протиправне діяння*, відповідно, в останньому випадку мова не йде про захід кримінальної відповідальності, а про інший захід, який знаходиться поза її межами, специфічна мета ж реституції і компенсації, незважаючи на різні підстави застосування, однакова – усунення наслідків, які виникли в результаті вчинення суспільно небезпечного діяння та відновлення порушених таким діянням прав потерпілої сторони [10, с. 166-167]. Водночас в проєкті вказана спільна мета кримінально-правових засобів – «убезпечення людини, суспільства та держави від кримінальних правопорушень та інших передбачених цим Кодексом протиправних діянь» (ч. 2 ст. 3.1.1) [8]. З огляду на тлумачення лексеми «убезпечення» як дії від «убезпечувати» – захищати, охороняти від чого-небудь; запобігати якійсь небезпеці [16, с. 351], то дане визначення мети стосовно реституції або компенсації видається не зовсім правильним, адже вказана специфічна мета даних заходів, на наш погляд, не вписується в загальну мету «убезпечення», про що вже зазначалося в наших роботах [20, с. 447].

З огляду на положення в ст. 3.7.1, автори проєкту передбачили реституційно-компенсаційні заходи як обов'язок особи, яка вчинила кримінальне правопорушення або інше передбачене КК протиправне діяння, внаслідок якого порушене особисте право потерпілої особи або спричинена шкода потерпілій особі, територіальній громаді або державі, здійснити реституцію і компенсацію (ч. 1). Тобто, дані засоби поширюються на потерпілу особу, територіальну громаду або державу. В цьому контексті слід звернутися до поняття «потерпіла особа» за проєктом КК України, адже в міжнародних нормативних актах вказується, що право отримувати компенсацію мають близькі родичі або утриманці осіб, які померли або стали недієздатними внаслідок кримінального правопорушення. Відповідно до ст. 2.2.2 проєкту КК України про потерпілу особу йде мова в контексті однієї з ознак складу кримінального правопорушення, відповідно, потерпілою особою є фізична особа (людина) чи юридична особа, якій спричинено шкоду кримінальним правопорушенням [8]. В «термінологічній» статті 1.4.1 проєкту немає визначення потерпілого в більш ширшому розумінні. Водночас в кримінальному процесуальному законодавстві України (ч. 6 ст. 55 КПК України) потерпілим може виступати одна або декілька (за відповідним клопотанням) осіб з числа близьких родичів або членів сім'ї особи, якій заподіяно смерть внаслідок кримінально-

го правопорушення або така особа перебуває в стані, який унеможлиблює подання нею відповідної заяви про залучення її як потерпілого [9]. Тому пропонуємо уточнити в проєкті чи даний захід поширюється на близьких родичів, членів сім'ї, утриманців потерпілого від кримінального правопорушення за відповідних умов.

Крім того, в ч. 1 ст. 3.7.1 не зовсім досконалим виглядає вираз «особа, яка вчинила...інше передбачене цим Кодексом протиправне діяння,... зобов'язана здійснити реституцію і компенсацію». Очевидно, що це стосується малолітніх осіб та неосудних, які не завжди можуть виконати даний обов'язок. На наш погляд, слід уточнити, що у випадку неможливості виконання вказаного обов'язку, реституція і компенсація здійснюється в порядку, передбаченому іншим законодавством.

У проєкті КК України досить широко пропонується закріпити реституцію як: 1) поновлення порушеного особистого права потерпілої людини, 2) повернення потерпілій особі за її згодою майна, здобутого шляхом вчинення кримінального правопорушення, 3) за згодою потерпілої особи надання рівноцінного майна замість майна, здобутого шляхом вчинення кримінального правопорушення або знищеного чи пошкодженого, відновлення майна у натуральному вигляді чи відновлення властивостей пошкодженого майна, або 4) за згодою територіальної громади або держави відновлення чи поліпшення стану певної території або громадської інфраструктури (ч. 2 ст. 3.7.1).

Компенсація ж визначається як грошове відшкодування заподіяної шкоди, спричиненої кримінальним правопорушенням або іншим передбаченим кримінальним законом протиправним діянням (ч. 3 ст. 3.7.1).

Розробники проєкту також врахували обов'язок держави відповідно до ст. 13 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів створювати, розвивати і укріплювати національні фонди для надання допомоги жертвам злочинів, встановивши в ч. 5 ст. 3.7.1 положення, відповідно до якого у разі неможливості здійснення компенсації винною особою у вчиненні умисного кримінального правопорушення, пов'язаного із застосуванням насильства, визначена вироком суду шкода компенсується потерпілій особі державою за рахунок Державного фонду відшкодування шкоди потерпілим. Згідно з іншими статтями проєкту наповнення такого фонду відбувається за рахунок сплати грошової суми штрафу як виду покарання за злочин, грошового стягнення як виду покарання за кримінальний проступок до Державного фонду відшкодування шкоди потерпілим, а також застосування конфіскації майна, вилучення речі, штрафу та конфіскації майна юридичної

особи як інших кримінально-правових засобів до цього ж фонду.

Слід вказати й на те, що проєктом визначені наслідки добровільного здійснення реституції та компенсації, зокрема, це повинно враховуватися при застосуванні чи припиненні застосування інших кримінально-правових засобів.

Зважаючи на вказані позитивні аспекти визначення в проєкті реституції та компенсації, потребує врегулювання питання, яке пов'язане з можливістю одночасного застосування реституції та компенсації. В ч. 1 ст. 3.7.1 вказано, що особа зобов'язана здійснити реституцію або компенсацію. Однак, наприклад, у випадках, коли особа здійснила реституцію у виді повернення потерпілій особі за її згодою майна, однак потерпілий зазнав ще й моральної шкоди у випадку вчинення корисливого кримінального правопорушення, пов'язаного з тілесним ушкодженням, чи можливе застосування обох заходів? Крім того, виникає питання щодо врегулювання ситуацій, коли особа не може здійснити компенсацію в повному обсязі. Зауважимо, що в ст. 7 Європейської конвенції про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів вказано, що відшкодування шкоди може бути зменшено або скасовано з урахуванням фінансового стану зобов'язаного [3]. А в ст. 8 враховується можливість зменшення або скасування відшкодування шкоди зважаючи на поведінку жертви і винного до, під час, після вчинення злочину. Тому пропонуємо в ч. 3 ст. 3.7.1 проєкту КК України, що «компенсацією є *повне чи часткове* грошове відшкодування шкоди...».

Висновки. В умовах подальшого розвитку нашої держави в європейському векторі, Україна повинна виконувати міжнародні зобов'язання, зокрема й щодо обов'язку передбачити в законодавстві або як покарання, або на додаток до покарання кримінально-правові заходи, пов'язані з можливістю компенсувати завдану кримінальним правопорушенням шкоду, що випливає з Декларації ООН основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою та Європейської конвенції про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів.

Реституція та компенсація – новий для сучасного національного кримінального законодавства вид кримінально-правових заходів, хоча історичний розвиток законодавства, що діяло на українських землях, свідчить про існування подібних кримінально-правових заходів, які були спрямовані на реституцію та компенсацію. Наприклад, композиція – внесення матеріального викупу як загладжування (компенсації) заподіяної шкоди, що згодом трансформувалася у головщину – штраф на користь потерпілої

особи в давньоруський період та польсько-литовський періоди розвитку державності. На теперішній час зачатки заходів, спрямованих на відновлення прав потерпілої особи знаходимо хіба що в інституті цивільного позову в межах кримінального провадження. Звичайно, цього є недостатньо з точки зору досягнення інтересів потерпілої особи.

Зарубіжний досвід показує також необхідність визначення в кримінальному законі реституційно-компенсаційних заходів, спрямованих на задоволення інтересів потерпілих, держави, яким завдано шкоди внаслідок кримінального правопорушення. На прикладі КК Польщі бачимо, що нормативно визначені компенсаційні заходи, здебільшого примусового характеру, є окремим видом кримінально-правових заходів, застосування яких дозволяє забезпечити інтереси потерпілих від кримінальних правопорушень як ситуативно, так і в перспективі – за рахунок внесення сум компенсації до спеціальних фондів, а також інтереси суспільства і держави, яким завдано шкоди внаслідок кримінального правопорушення проти довкілля.

Враховуючи міжнародні зобов'язання України, історичний аспект розвитку системи кримінально-правових заходів, зарубіжний досвід врегулювання питань, пов'язаних із забезпеченням інтересів потерпілих, досить перспективним є майбутнє нормативне закріплення в кримінальному законі даного виду заходів, що врахували розробники проєкту КК України, доповнивши систему кримінально-правових заходів окремими заходами – реституцією і компенсацією. У ст. 3.7.1 закріплено обов'язок здійснити реституцію і компенсацію потерпілому, територіальній громаді, державі особами, які вчинили кримінальне правопорушення або інше передбачене кримінальним законом протиправне діяння у випадку порушення особистого права чи спричинення шкоди; визначено види реституції; викладено дефініцію компенсації; визначено наслідки добровільного здійснення реституції чи компенсації; вказано підстави для відшкодування шкоди державою за рахунок Державного фонду відшкодування шкоди потерпілим. Водночас положення, викладені в ст. 3.7.1 проєкту, потребують доопрацювання і певних уточнень, що обумовлюються необхідністю брати участь у реституції і компенсації інших осіб у випадку неможливості виконання обов'язків особами, які вчинили кримінально протиправне діяння, можливістю передбачення неповної компенсації тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горбачова І.М. Сучасний стан та перспективи розвитку заходів компенсації в кримінальному праві України. *Вчені записки*

- Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки». Том 26(65). 2013. № 2-1 (Ч. 2). С. 164–172.
2. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою. Резолюція 40/34 Генеральної Асамблеї від 29 листопада 1985 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/158595___158595
 3. Європейська конвенція про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів від 24 листопада 1983 року. URL: https://zakon.cc/law/document/read/994_319 (дата звернення: 13.04.2024).
 4. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 13.04.2024).
 5. Ковальова С.Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича: Монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 112 с.
 6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 13.04.2024).
 7. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n198> (дата звернення: 17.02.2024).
 8. Кримінальний кодекс України. Контрольний текст проекту (станом на 25.02.2024 року) URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/02/26/kontrolnyj-tekst-proyektuk-25-02-2024.pdf> (дата звернення: 13.04.2024).
 9. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 14.04.2024).
 10. Кримінально-правові заходи в Україні: підручник/ за ред. професора О.В. Козаченка. Миколаїв: Іліон, 2015. 216 с.
 11. Науковий висновок щодо відшкодування (компенсації) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення (стаття 1177 ЦК). URL: <https://coordynata.com.ua/naukovij-visnovok-sodo-vidskoduvanna-kompensacii-skodi-fizicnij-osobi-aka-poterpila-vid-kriminalnogo-pravoporushennja-stattja-1177-ck> (дата звернення: 07.04.2024).
 12. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 року / Відп. ред. та автор передмови академік НАН України Ю.С. Шемшученко. Київ, 1997. 546 с.
 13. Правда Руська. [Переклад зроблено за виданням: Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склав та підготував до друку проф. С. Юшков. К.: ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137–144. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> (дата звернення 07.04.2024).
 14. Рекомендація R (85) 11 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам стосовно положення потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу від 28 червня 1985 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_85_11_1985_06_28.pdf (дата звернення: 13.04.2024).
 15. Рекомендація Rec (2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів. URL: https://www.probaton.gov.ua/wp-content/uploads/2019/04/10_Rekomendacija-Rec20068-Komitetu-Ministriv-Radi-Evropi-derzhavam-chlenam-shodo-dopomogi-poterpilim-vid-zlochyniv.pdf (дата звернення: 14.04.2024).
 16. Словник української мови в 11 томах / за заг. ред. І.К. Білодіда. Том 10. Т-Ф К.: Наукова думка, 1979. 658 с.
 17. Соборное уложение 1649 года. URL: <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649/whole.htm#22> (дата звернення: 07.04.2024).
 18. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
 19. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.
 20. Мусиченко О.М. Інформаційна таксономічна система кримінально-правових заходів. *Таксономія правових заходів : монографія* / за ред. проф. О. Козаченка. Миколаїв : Іліон, 2024. С. 420–460.
 21. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. СПб., 1845. 920 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/UIINakUgIspr_1845/UIINakUgIspr_1845.pdf (дата звернення: 07.04.2024)

22. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV// БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 07.04.2024).
23. Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2012:315:0057:0073:EN:PDF> (дата звернення: 13.04.2024).
24. Kodeks karny: Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. URL: <https://www.infor.pl/akt-prawny/1338285%2Custawa-kodeks-karny.html> (дата звернення 07.04.2024).